

Landsmålsarkivets frågelista M 65.

SAMHÄLLSKLASSER.

I denna frågelista efterfrågas alla slag av ord, talesätt, tänkesätt, sedvänjor och institutioner, som sammanhånga med allmogens förhållande till klasskillnader, samhällsställning, anseende o.dyl. De fattigas villkor och behandling efterfrågas särskilt i frågelistan "Fattigt folk, fattigvård och födoråd".

Märk att en del hithörande eller närbesläktat material berörts i Landsmålsarkivets frågelista nr 3 "Persongerna i gården och byn", och nr 10 "Hälsningar och tilltal" samt nr 33 "Folkminnen om bygder och orter och deras invånare".

Uppfattningen om anseende, samhällsställning eller samhällsklass sammanhänger med de olikheter i sociala, politiska och ekonomiska förhållanden, som sedan urminnes tid på växlande sätt gjort sig gällande för inbyggarna i våra svenska samhällen, på landet så väl som i staden.

1. Har i äldre tid möjligen ingen som helst klassskillnad förefunnits inom byn (socknen)? Om olika samhällsklasser kunnat urskiljas, angiv beteckningar, uttryck och talesätt, omdömen och meningar rörande dessa, Märk särskilt följande klasser av allmoge: bönder på egna och andras hemman (skattebönder, kronobönder, frälsebönder); bönder levande huvudsakligen av fiske, skärbönder; bergsmän med jordbruk; torpare; backstugusittare; inhysesshjon; statare; drängar och pigor, lösa daglönare! Ex.: I Skåne kunde man skilja mellan gårdfolk och husmän liksom mellan gård och ställe. Eh olycka för släkten om gårdfolksflicka gifte sig med husmansson. Det skulle vara

ovanliga personligheter bland hovbönderna (frälsebönderna), som förmådde intaga en någorlunda jämlik ställning med odalbönderna (Skåne, Sv.lm. VIII.2.). Man skiljer mellan hemmansbonde och halvgårdsbonde (Ögl.) Hårlvallsbonde kallades ibland en välbärgad, i allmänhet styvsint bonde, liten skattbonde en skuldsatt och fattig bonde (Vgl.) Bjärka-Säbys underlydande kallades godsare och utgjorde en särklass inom socknen (Ögl.) Varje herrgård hade - och har fortfarande - sin fiskare, som hålles något för mer än vanliga torpare på grund av sin särställning (Ögl.) Ägandes och lejandes (Gotl.). Tjänare och fri (Skåne). "Tocka som bodde på tån" d.v.s. fattiga människor, som fått bygga sig en liten stuga på tån - jord, som ligger på gränsen mellan gårdens in- och utägor. De nämndes även i enstaka fall höttekrupara (Vgl.) Man skilde mellan själva byn och torpargränden (Ång.). Legokona 'kvinna, som tjänar sitt uppehälle genom att sköta kreatur' (Dal.). Kokesa (kvinna, som lagade mat på bröllop och andra kalas) (Ögl.) Bakkäring (kvinna, som levde på att hjälpa till vid bak i gårdarna).

2. Angiv beteckningar, talesätt, omdömen med klassangivande betydelse rörande socken-hantverkare och andra yrkesmän och personer på landet, som ej räknades som ståndspersoner: "menige mans tarvelige ämbetsmän, skräddare, skomakare, grovsmeder och timmermän", vidare flåbusen, spelman, soldaten, barnmorskan samt på gränsen till herrskap mångenstädes klockarn, skollärarn, handelsman m.fl. Ex.: "Först brudgum å brua, så prästen å frua, så soldaten, så menige man, så långt vi kan" (Dal.) "Vi äro två, liksom Moses och Aron, sa prästen till klockarn" (ordstäv). En ärlig och anständig mjölnare var välhållen man i bygden (Vgl.).

3. Angiv beteckningar, talesätt, omdömen med klass-

angivande betydelse rörande ståndspersoner och herrskep!
 Ex.: Ståndspersoner, det var prästen, länsman, adelsmän, officerare - löjtnant och uppåt - och andra högre tjänstemän - lägre också, om de voro rika (Vgl.) "En bonde på bona ä bätter än en herreman på knäna" (ordspråk, Vgl.). Beteckningar för ståndsperson (person av överklass): herre (Dal.), herrkarl, homann, knappkarl, knepadkarl (Dal.) storgubbe (Dal.), storing, storkarl. Beteckningar för 'herrskep (högt uppsatt folk)': storfolk. Beteckningar för 'som är av förnäm härkomst': storstämma. Beteckningar för 'halvherre' och 'halvherrskep': knaperherre, pelemel. För 'halvherrskepsaktig': halvguppäd (Vgl.) "Förr fanns det bara två herrar i socknen: de va prästen och länsman. Å bara en fröken, å de va e ko". (Kon hette Fröken. Dal.) Vid hösttingets avslutande i Leksand höll äldste nämndemannen, även kallad häradsdomaren ett tal till häradshövdingen samt föreslog där- efter 21 olika skålar, begynnande med konungens, drottningens och övriga kungligas skålar och slutande med särskilda skålar för "landstaten och ämbetsmännen inom detta tingslag, "välborna och högädla fruntimmer och i synnerhet domprostinnan och herr häradshövdingens fru", "mine värde medbröder och nämndemän", "fjärdingsmännen", "menige allmogen och i synnerhet detta tingslag" (Dal.)

4. Vilken betydelse beträffande samhällsställning (anseende, myndighet) har tillmätts hedersuppdrag, förtroendeposter i byn, roten, socknen etc.? Har man talat om bykung och vad har detta inneburit? Det var hedersamt att bli kyrkovärd, än mer att bli nämndeman och riksdagsman. "Två ljus på bordet och en dank vid dörren, när bergsnämndemannen kommer" (om nämndemannen i Åtvids kopparbergslag, Ögl.) Kungen i Jorm (Pelle Molin).

5. Hur ha förefintliga klasskillnader tagit sig uttryck under samlivet människor emellan?

a) Hur framträder klasskillnader vid hälsningar och tilltal? Ex.: En bonde och hans hustru kallas i vardagslag

t.ex. Annes-Olsen, Annes-Olsan. Det är hedersamt för en inhyses eller torpare att benämnas på liknande sätt, men ej vanligt. I dagligt tal säges t.ex. Smeden, Stor-Lisa etc. (Smål.) Ägaren av gården tilltalades av tjänstefolket husbonn, tjänstefolket däremot tilltalades med förnamnet eller du (Vgl.) Husmodern tilltalades kära mor, pigan du eller, om hon var mycket äldre, med förnamnet (Ögl.) Husmodern tilltalades husmora (Vgl.)

b. Hur användes civiltitlar, hederstitlar av och om allmogepersoner? Följde hustrun alltid mannens stånd och villkor? Funnos i socknen personer vars hustrur borde tituleras fru eller madam? Mera ansedda bönder tilltalas med älderman eller nämndeman (Smål.) Mäster var ett hedersamt tilltalsord till (socken-)skräddaren och (socken-)skomakaren. Snickaren tilltalades emellertid ej så. Men det torde ej heller ursprungligen ha funnits någon sockensnickare (Ögl.)

c) Användes vid frieri (genom böneman) vid högtidstal (bröllop, begravning, gille) vid lysning till äktenskap och andra dylika tillfällen hedrande tilltal, epitet, noga avvägda efter vederbörandes värdighet. Dessa uttryck återfinnas i det kyrkliga språket och kanslispråket och sticka starkt av mot allmogedialekten. Men de återspegla en även av allmogen antagen äldre ståndsuppfattning. Ex.: Ur hälsningstal till ungdomslaget i Skytts härad i Skåne (början av 1800-talet): "--- äro vi --- samlade och församlade i dag uti en ärlig dannemans hus". Lysningssedelns epitet berodde på betalningen till klockaren, som skrev lysningssedeln. Gradera voro - för mannen: välaktad, hedersam och hederlig. - för kvinnan: gudfruktig, dygdesam och dygdädel. Att endast kallas gudfruktig, vittnade starkt mot den betalandes hedersamhet; men kallades i lysningen fästmannen hederlig, var man förvissad om att fästmön var dygdädel (Nicolovius). Skattebondedottern i Sotingen, ärliga och dygdesamma pigan N.N
(Sdm:)

d) Hur framträdde i ord och handling uppfattningen om samhällsställning och anseende vid kyrkliga förrättningar, kyrkogång, dop, bröllop och begravning, samt vid de gillen som härmed voro förbundna? Ex.: Ju finare folk (familj) dess högre upp i kyrkan skulle de sitta, och härvidlag fick i min barndom den egna uppfattningen fälla utslaget. När man gick ut började man alltid upptill medan de andra stodo i bänköppningarna och väntade. Tjänstfolket satt längre ned än bönderna och längst ned fattigstugefolket. Dessa fingo senare genom prästens försorg sitta omedelbart under prediksstolen (Smål.) Om saker som ingrepo i rangföreträdena, kunde bönderna kivas under flera sockenstämmor. Bänkdelen i en nybyggd kyrka blev länge oavgjord, ändå den mest inflytelserike bonden förklarade sig nöjd med vilka bänkar som anvisades honom och hans hus (Skåne). Den förmögne bonden lät merendels döpa sina barn hemma (Skåne.) Vid bröllop kunde hända att prästfolket, brudparet, klockaren och några av de förnämre bland bönderna fick ett glas mallaga, medan de övriga endast fingo en sup (Skåne). Rik brud (grannbrud) hade brudutstyrsel av helt annan art än fattig brud (grönbrud) (Dal.) Vid begravningen berodde det av den betalning klockaren fått huru många steg utom kyrkporten klockaren skulle gå, för att möta liken, emedan man borde - som han sade - skilja mellan hederligt folk och fähundar (Skåne). För likkistornas bärande användes vita bärlinor, då det gällde rikt folk, men svarta, då det gällde fattigt folk (Ögl.)

e) Hur framträdde vid övriga allmogens kalas, gillesarbeten, nöjen, lekar slagsmål etc. ståndskillnad och värdighet? Efter vilka grunder skedde bjudning och placering vid bordet? Vem skulle bryta upp först på kalas? Vilka umgängeskretsar, bjudningslag, funnos i byn eller socknen? Ex.: Höstgillet efter sädens inkörande var ute-

slutande ett gille för tjänare och daglönare (Rönnebergs hd, Skåne). Vid festliga tillfällen framträdde en stor skillnad mellan gårdsfolket och husmännen och slagsmål mellan debåda slagen av ungdomar kunde därvid förekomma (Skåne). De anseddaste, prästen, klockarn, nämnan, kommunalordföranden etc., skulle sitta vid karlabordsände, d.ä. längst framme vid bordet. Om dem, som fått sina platser längst ned, de lägsta i rangen, hette det, att de fingo sitta på tälgeknivaänden eller fälleknivaänden. På stora kalas räckte inte alltid bordsknivarna till, då dukade man därnere med tälgeknivar och fälleknivar (Vgl.) Dalkarlsändan kallades sämsta platsen vid kalasbordet i Delsbo. - Storböndernas barn deltog ej i husmännens och tjänstefolkets jullekar, mest på grund därav att inga äldre ansedda personer där höllo vård över glädjen (Skåne). Vid laglekar förekom det, att ett lag ägandes kämpade mot ett lag lejandes (Gotl). Ett par dagar efter det riktiga kalaset gjordes stundom ett ätterkalas. Då bjödos sådana, som inte precis passade ihop med de andra - mest beroende av rangskillnad. Om dessa hette det att de fingo slicka tallrika eller skava bena (Vgl.)

f) Vilken betydelse hade samhällsställning och anseende vid ingående av äktenskap? Sök om möjligt göra klart i vad mån rent ekonomiska och praktiska synpunkter härvid verkat oberoende av eller tillsammans med uppskattning av samhällsställning (stånd, klass) samt börd ("god" eller "fin" familj)! Ex.: Blotta misstanken, att en bond-dotter av aktad släkt fäst sitt hjärta vid en tjänsteträng, kastade en skugga på hennes rykte. Och icke ens för priset av sin heder lyckades det henne alltid, att få den utvalde, om han hörde till tjänarnes klass. Hellre grepo då föräldrarna till den förtvivilade utvägen att i tysthet bjuda ut henne till någon fattig bondson eller ruinerad änkling, som mot kontant ersättning tog henne

till hustru, med eller mot hennes vilja (1840-talet, Skåne). "Dä ä b8 å int trug" (det är bud och inte trug) sade en myndig bonde, då han friade och inte fick ja genast (Ång.)

g) Framträdde samhällsställning oberoende av förmögenhetsvillkor i dräktskicket? Giv även exempel på dräktskillnad beroende på förmögenhetsvillkor! Ex.: Så länge bonden själv står för hemmanet låter han skägget icke växa utan rakar och klipper det bort; men stiger han från hemmanet och lämnar det åt sin son eller måg, då släpper han skägget fram och låter det sedan oklippt växa (Linné). De förmögnare kvinnorna begagnade vid högtider skor av saffian, de mindre bemedlade svensk-skor (Vml.) Bondhustrur sveptes i stycke och mössa, fattigkvinor utan dylika (Ång.) Förmögen man hade bockskinn till byxor, fattig man kalvskinn (Smål.)

h) Framträdde samhällsställning (i samband med eller oberoende av ekonomi) i byggnadsskick och inredning eller möblering? Hade olika delar av stugan särskild betydelse såsom förnämligare än andra? Var var den förnämsta sittplatsen, liggplatsen? Var fick tiggaren hålla till? Ex.: Det vittnade om förmögenhet att ha två stolpbodar på gården (Lappl). Tiggarbänken. Farfadern fick alltid sin föda i en ho på en stol bort på återgolvet, när hans son och de andre satte sig vid bordet (Vgl.) Vem som helst som kom och gick fick inte sitta vid bordet och äta, det han kunde få till fägnad, utan hade att hålla sig på en stol eller bänk borta i stugan, kanske på återgulvet, med sitt utav mor tillskurna bröd och sugel i näven. Mor skar dum lite i näven, hette det (Vgl.).

i) Hur framträdde samhällsställning i vardagslivet vid arbeten och därvid använda redskap samt i dagligt umgänge för övrigt? Ex.: Drängarna få ej använda husbondens piska och lagårdsdrängen (oxdrängen) får ej använda

stalldrängens. Ju finare piska, dess finare skjuts och dess finare karl (Ögl.) Det är husbonden som bör köra hästarna (drängen oxarna), köra slättermaskin, köra till kvarnen (Ögl.) En torpare får ej köra om en bonde på landsvägen (Smål.) Gårdens koskälla skulle i fråga om storlek rätta sig efter gårdens förmögenhetsställning, så att rika gårdar hade stora skällor etc. (Dal.)

j) Känner man annars ordstäv, ordspråk, ramsor och rim som tala om ståndsskillnader, bördsstolthet, drygheit etc. Ex.: Kyrkklockorna säga vid rik mans begravning: "Far åt himla"; vid fattig mans: "Ryk åt helvete". När man spådde om sin tillkommande läste man (vid plockande av prästkragsblad): "Prost - präst - klockare - flåttare - horehäst (Ögl). Dyngvagn - flakvagn - droska - sufflett" (Ögl.) Han hoverar sig som en lus i en riksrådspäls. Sjunde budet gäller inte för storkaxar, sa smen till brukspatron. Den som äter körsbär med de större, får stenarna i synen. Den sig blandar bland drag blir äten av svin. Herrskapera (vräka sig, leva över sin klass, Ögl.) Om en man, som var särdeles ansedd sades att han var storgäten (Vgl.) Vara fallen från tattarelasset vara av mycket ringa börd eller sakna kännedom om sina föräldrar (Ång.) Det sades om en rik bonde i F:s socken på 1870-talet: Han ville åka mä hunn å pisk men te sista bute fick en åka på apostlahästa (Vgl.)

k) Giv om möjligt exempel på hur "anseende till person" övervunnits, hur redlighet, oförvägenhet eller andra karaktärsegenskaper förmått göra sig gällande på trots av annars levande klasskänsla! Vilken betydelse för anseendet har åldern (vördnad eller ringaktning för de gamla)? Kan en känsla för börd (familj) vara viktigare för anseendet än rikedom och hedersposter? Ex.: Det var inte flera folk i D. socken, som var hållna för att

ha någonting än Lars-Nils och Lundarna och Pär-Jakobs i B. Jo Ol-Nils i N., de va också med (i denna krets). De va så fint folk de där Ol-Nils, de hade det så fint, men de va inte rika, de hade ingenting (Smål.)

6. Något mycket vanligt är att en hel by eller socknen hållit sig för mer än sina grannbyar eller grannsocknar (jfr frågelistan nr 33, Folkminnen om bygder och orter och deras invånare!) Giv exempel på den rangordning mellan olika orter och orters invånare, som tagit sig uttryck i benämningar (ofta öknamn), rim (ofta smäderim) samt i seder och bruk (giftermål, slagsmål)! Ex.: Hemsöadeln sades vara för mer än andra (Ång.) "Tensta de förnämsta, Viksta de okristna, Lena de gemena" (Uppl.) Man skulle inte gifta sig med utbölingar (i socknen nyinflyttat folk).